

L'altar del *martyrium*

Jordi Principal

Un dels elements més interessants de l'espai sepulcral de Santa Maria de Sorba, i determinant a l'hora d'interpretar-lo com un *martyrium*, és el conjunt format per la base d'altar trobada *in situ* davant la sepultura, i l'ara d'altar amb la ja coneguda inscripció sobre les relíquies de Sant Eudald, la qual aparegué descontextualitzada.

Tanmateix, ambdós elements estan estretament relacionats, i malgrat pertanyin molt possiblement a cronologies diferents, és més que probable que al llarg de

l'època medieval haguessin funcionat conjuntament.

S'analitzaran tot seguit tots dos components per separat, i finalment es discutirà la seva contextualització i funcionament en el marc del *martyrium*.

1. La base d'altar

Durant les excavacions realitzades per l'equip del Dr. Riu el 1977 i el 1979 en el subsòl de la rectoria es localitzà, situada al centre de l'espai i just davant (est) de la sepultura, una estructura aproximadament rectangular de c. 89 x

74 cm, de la qual només se n'han conservat uns 12 cm d'alçada (Riu 1981, 334; 1983, 352). Es tracta d'una construcció massissa, d'obra, bastida a base de maons i morter de calç i sorra, amb els angles NE i SO entrats, en negatiu. A partir de l'empremta deixada en el morter que en cobreix les parets d'aquests dos espais buits, i que els hi dona un aspecte de quart de cercle, és possible inferir que s'hi haurien encastat molt probablement sengles pilars cilíndrics destinats més a embellir la part frontal de l'altar com a accessò-

ris que no a servir de suports estructurals d'una taula o ara. Si bé resulta impossible determinar-ne el diàmetre, molt probablement el cos dels pilars sobrepassaria el perímetre de l'altar. Així mateix, l'estructura mostra restes parcials d'un revestiment.

Des del punt de vista formal, segurament es tractaria d'un altar prismàtic, de bloc, amb dos pilars laterals al frontal. A partir de les restes conservades resulta impossible determinar-ne el disseny o l'alçada, i tampoc quin tipus d'ara l'hauria coronat¹.

Es tracta d'una obra modesta, que pretén amagar la poca qualitat del material utilitzat mitjançant un revestiment de calç que cobriria tota la superfície de l'estructura. No s'hi aprecien restes de policromia. Es desconeix també el material amb què haurien estat fets els pilars, encara que donat el seu caràcter ornamental o de guarniment dins d'un context prou rústic, seria lògic pensar en algun tipus de pedra de contrast o d'una mínima qualitat; el fet que no s'hagin trobat entre

Vista general de les restes de l'altar; al centre s'hi pot apreciar un fragment de tègula integrat en l'aparell constructiu.

FOTO J. PRINCIPAL

Vista frontal de les restes de l'altar; s'hi pot apreciar l'aparell constructiu d'obra, així com el revestiment de l'estructura. També són visibles en secció el paviment IV/UE 13 (sobre el qual munta l'altar), i del paviment original del conjunt sepulcral (UE 14), situat sota l'anterior. FOTO D. MORELL

els nivells d'amortització també podria ser un argument més per pensar en peces o material d'una certa qualitat: en remodelar tot l'espai sepulcral s'haurien retirat de l'antic altar per reaprofitar-los.

Per norma general, la pedra era el material utilitzat per a la construcció dels altars en època tardoantiga (Sastre 2013), sobretot a partir del segle VI (Iníiguez 1978, 135), encara que també la fusta o el metall foren usats en diferents contextos. Tal com apunta el Dr. Riu (1981, 336), sembla lògic suposar que es tractaria d'una estructura més aviat modesta, que s'inspiraria en models d'altar massís amb columnetes ja presents al segle V (Iníiguez 1978, 110-117).

Pel que fa al moment de la seva construcció, el Dr. Riu considerava que s'havia de situar durant la fase inicial de l'espai martiri al donada la seva estreta relació amb la sepultura, tot proposant una cronologia de segle VI (Riu 1981, 329; 1983, 349 i 352). El terra d'*opus signinum* sobre el qual es bastí l'altar (paviment IV; cf. Riu 1981, 332; 1983, 349 Riu *et al.* 1985, 332), va ser interpretat com el paviment primigeni del *martyrium*, el qual hauria de descansar directament sobre el sòl geològic, i que tapava la inhumació. D'altra banda, durant l'excavació es documentaren diversos fragments de "gerres o àmfores de pasta vermellenca clara i un trosset de tapa plana amb vora aixecada" d'una argila similar, així com d'ímbrs, utilitzats com a elements constructius de l'estructura (Riu 1981, 334; 1983, 352)².

J. Pujades, a partir de la seva intervenció en la rotunda de Sorba el 1994, confirmà que l'altar havia estat construït damunt del paviment esmentat pel Dr. Riu (paviment IV del Dr. Riu; UE 13 de Pujades). Però també documentà l'existència d'un paviment (UE 14), igualment d'*opus signinum*, previ al paviment IV del Dr. Riu, però ambdós de factura molt similar (cf. Foto 2). Segons Pujades aquest semblava haver estat el terra original que tapava la inhumació (Pujades 1994, 17-18; 1998, 188). Així mateix, va comprovar que l'altar muntava

parcialment sobre un mur orientat N-S, que havia quedat amortitzat per la construcció del paviment IV/UE 13 i el bastiment de l'altar (Pujades 1994, 18). Aquest fet portà Pujades a plantejar una datació de segle VI per a la construcció de l'espai sepulcral original, que posava en relació amb la fase tardoantiga de la necròpolis exterior (Pujades 1997, 18; 1998, 188), excavada per l'equip del Dr. Riu (Riu 1981, 336-338; 1983, 353-356; Riu *et al.* 1985, 335-336). En conseqüència, i d'acord amb el seu plantejament, el bastiment del paviment IV/UE 13 d'*opus signinum* i de l'altar s'hauria produït amb posterioritat, durant una reforma de l'espai sepulcral que aquest autor situa entre els segles X-XI (Pujades 1994, 19; 1998, 189). Aquesta datació, ja dins l'alta edat mitjana, vindria només avalada, d'una banda, per la seqüència relativa dels paviments; i, de l'altra, per la troballa d'un fragment ceràmic integrat en el paviment documentat pel Dr. Riu, i que Pujades identificà com una producció del segle X. Així mateix, també s'esmentà l'existència d'un fragment de ceràmica grisa localitzat sota el paviment en qüestió (Pujades 1994, 19)³.

Ara per ara, en funció de la cronologia absoluta que ofereixen les restes humanes de la tomba, la

construcció del sepulcre i, en conseqüència, del paviment original que el cobria (UE 14) s'ha de situar durant el segle V. La qual cosa permet pensar en un procés de monumentalització de l'espai que molt bé podria haver tingut lloc al llarg dels dos segles posteriors, quan el paviment IV/UE 13 i l'altar haurien estat bastits. De fet, és avui dia perfectament observable l'existència de tègula entre el material constructiu del mateix altar, el qual podria també portar a considerar una datació d'època tardoantiga per a aquesta remodelació, davant la impossibilitat d'analitzar altres materials apareguts en intervencions precedents.

2. L'ara

Durant l'excavació del 1977, l'equip del Dr. Riu localitzà en l'espai de la rotunda i en una ubicació clarament fora del seu context original⁴, una llosa rectangular de pedra calcària grisa local, toscament treballada, la qual s'interpretà com una taula d'altar (Riu 1981, 334; 1983, 352-353; Riu *et al.* 1985, 332-334; Riu 1999, 30). En la part central de la cara/superfície més ben curada s'hi apreciava un pegat de morter circular, amb una petita i breu inscripció epigràfica esgrafiada que ocupava gairebé tot el diàmetre del pegat, amb una grafia que

oscil·lava entre els 7-9 mm d'alçada. Igualment s'interpretà com el segell d'un lòcul o reconditori existent enmig de l'ara.

A partir del calc i les fotos realitzades per l'equip del Dr. Riu, S. Alavedra situà la realització de la inscripció entre els segles IX-X (Alavedra 1979, 79-81). Tanmateix, el mateix Dr. Riu considerà, en funció de l'estil i la grafia, una cronologia de darrer terç del segle XI, tot proposant-ne dues possibles lectures (Riu 1981, 334-335; Riu *et al.* 1985, 333-334):

a) [E]UBALDIS RELIQUIARIUM MARTYRIS XRISTI AMEN

(traducció: *reliquiari del màrtir de Crist Eudald*)

b) UBALDIS RELIQUIAE SUNT MARTYRIS XRISTI AMEN

(traducció: *[aquí] hi ha les relíquies del màrtir de Crist, Eudald*)

de les quals, la primera sembla haver tingut més acceptació (Riu 1981, 335; De Santiago 2002, 50)⁵.

A partir de l'autòpsia de la peça realitzada recentment en l'espai de l'actual església de Santa Maria de Sorba on es conserva, s'ha pogut determinar que efectivament

Foto 3. Vista de la superfície superior de l'ara. FOTO D. MORELL

Foto 4. Detall del pegat on es troba la inscripció martirial. FOTO D. MORELL

es tracta d'una llosa de pedra calcària grisa local, originalment rectangular, amb unes mesures 98 x 77 x 8 cm; tanmateix, el seu angle superior dret i bona part del cantó superior apareixen trencats/escairats, i s'han perdut.

S'hi observen restes d'un revestiment de morter (calç) en alguns punts, d'un gruix d'uns 3-8 mm, que hauria ajudat a embellir o ocultar les mancances del tall de la pedra calcària de base; es desconeix si la superfície hauria estat decorada ja que no se n'ha conservat cap resta. Aquest revestiment es conserva més íntegrament en la meitat i part dreta de la llosa, però hem de suposar que hauria ocupat tota la superfície superior de la taula d'altar, així com els laterals. De fet, aquestes restes de revestiment cobreixen també les arestes del cantó superior i de l'angle superior dret escantonats, de la qual cosa podria inferir-se que en produir-se aquest trencament de la pedra (a no ser que originalment fos així), s'hi realitzà una reparació-reintegració feta amb morter, per tal de restituir a la taula el seu aspecte original. En el quart superior esquerre, situat prop del centre, hi

ha un petit forat circular de 3 cm de diàmetre, que travessa la llosa, resultat d'acció antròpica; no mostra restes de revestiment, de la qual cosa podria inferir-se que fou realitzat un cop aquest ja no era present en aquesta part de la superfície de la taula.

En l'espai central de la superfície superior, s'hi troba un pegat de morter de forma pseudocircular, de 21 cm de diàmetre màxim, el qual tapa un forat practicat en la llosa. El pegat sobresurt aproximadament uns 8 mm de la superfície actualment conservada de la llosa⁶. Però cal suposar que en el període que la taula estigué activa, el revestiment i el pegat haurien format una unitat al mateix nivell, malgrat el perímetre del pegat de la inscripció fos del tot observable. De fet, això vindria a indicar que el pegat de la inscripció és posterior al revestiment de la taula, ja que hauria estat destinat a tancar el forat realitzat en la part central de la mateixa⁷. Tanmateix, es percep que el perímetre del pegat ha estat rebaixat segurament per l'acció de l'erosió i el fregament.

La seva superfície apareix allisada i polida. Mostra un color marró-gris clar; en la zona central i quart superior dret s'hi aprecien fins a quatre taques amorfes, difuminades, de color roig-marró, semblantment restes d'òxid. Així mateix, s'hi perceben, a simple

vista, nombrosos esgrafiats que, pel seu disseny, distribució, seqüència i direccionalitat, semblen ser intencionats; encara que també s'hi detecten diverses ratlles o marques que poden correspondre a punts de fregament o bé a tocs fortuïts. La qualitat dels esgrafiats no és gaire bona, i tampoc el seu estat de conservació.

En funció de l'estudi realitzat al final dels anys 70, la inscripció ocuparia la base del segment-casquet superior del cercle, d'extrem a extrem (*cf.* Riu 1981, 334): des de l'extrem esquerre, pujaria en línia recta, de manera inclinada; en arribar als dos terços de la seva longitud, s'hi detectaria un trencament de l'orientació, corregint la progressió de la línia uns 45° vers la dreta, per tal de buscar una alineació més recta. L'orientació de la lectura seria esquerra-dreta.

Després de dur a terme la inspecció del pegat en el mateix lloc en què actualment es troba, amb òptica d'augment i aplicació de llum zenital i lateral, es localitzaren les incisions i els esgrafiats en el pegat, en la mateixa ubicació en la qual l'estudi publicat el 1981 les situava, amb una longitud d'uns 15 cm. S'aprecià amb claredat la línia de caràcters i paraules inicial ascendent i inclinada. Tanmateix, la segona part de la inscripció que trenca la línia inicial i sembla corregir-ne l'ori-

entació, no era ja observable. De la mateixa manera, malgrat percebre's el traçat dels caràcters de les paraules observades al final dels anys 70, va resultar del tot impossible distingir-ne la forma, el disseny o el dibuix⁸. Els únics esgrafiats que es van poder identificar positivament respecte del dibuix i les fotografies que apareixen en la publicació del 1981, van ser un conjunt compost per línies que formen petits angles oberts, línies secants, i petites creus, just sota d'on es trobaria la paraula identificada com a [E] UBALDIS en l'estudi del 1981. La resta de signes documentats al final dels anys 70 no van poder llegir-se⁹. Igualment, no s'han trobat més restes epigràfiques damunt la superfície de l'ara.

De fet, la superfície del pegat mostrava signes clars d'haver patit afectacions de diversos tipus i una clara degradació. Entre la data del seu estudi (final anys 70) i l'autòpsia realitzada el mes de maig del 2021 han passat 40 anys. Durant aquest període, la degradació patida per la inscripció ha estat notable. Si bé alguna de les afectacions que ha sofert la peça poden atribuir-se a causes naturals (humitat, calcificació, etc.), altres, amb tota seguretat, tenen un origen antròpic. De fet, la descoberta de la peça indica clarament que es trobava en un emplaçament secundari, i que, molt probablement, malgrat no ser el més indicat, aquest emplaçament ajudés d'alguna manera a contenir-ne la degradació¹⁰.

En conclusió, per raó de la pèrdua de definició dels signes i dels caràcters de la inscripció publicada el 1981, motivada per l'abrasió i l'allisatge, aquests o bé no són macroscòpicament observables o bé malgrat que els contorns i la disposició permeten determinar-ne l'existència no poden ser positivament identificats ni llegits.

3. Discussió. Un altar de culte martirial

Malgrat tots dos elements van ser trobats en contextos diferents, i per separat, sembla prou factible plantejar la hipòtesi que, en algun moment, van formar un únic conjunt.

Les mesures tant de l'altar com de l'ara són compatibles. Així mateix, l'existència, en tots dos elements, d'un revestiment de calç de les mateixes característiques podria indicar un cert grau d'uniformitat: l'altar i l'ara haurien format una única estructura que hauria estat recoberta per un mateix revestiment per tal de donar al conjunt un aspecte homogeni, i al mateix temps ocultar la poca qualitat dels materials de base.

Tanmateix, si ja des de l'inici funcionaren conjuntament o bé l'ara s'incorporà després durant alguna remodelació posterior de l'estructura resulta avui dia impossible de determinar en funció de les dades disponibles. L'observació tant de les restes de l'estructura d'obra de l'altar com de la mateixa ara ofereix prou evidències per plantejar l'existència de diferents remodelacions, que haurien afectat tots dos elements conjuntament, o bé per separat.

D'altra banda, el fet que el forat interpretat com a lòcul/reconditori travessi completament l'ara permet plantejar la hipòtesi que aquest orifici no hagués estat pròpiament el lòcul/reconditori pensat per contenir les restes del sant; sinó més aviat un forat que permetria l'accés al veritable reconditori, que podria haver contingut una lipsanoteca, el qual hauria estat practicat en el cos de l'altar massís. La disposició de la preparació o revestiment de calç de l'ara i del pegat que rebleix el forat, on es troba la inscripció, venen a indicar que aquest forat fou obert i de nou tapat almenys una vegada. I que la darrera vegada que fou tapat va ser quan s'hi realitzà la inscripció, per tant, entre els segles IX-XI. De fet, aquest sistema tindria una certa lògica si precisament l'ara i la base estiguessin cobertes amb un mateix revestiment, i formessin una mena d'unitat indivisible: és a dir, l'ara no actuaria com una tapadora mòbil del reconditori que hi hauria a l'altar, i on es trobarien les relíquies de màrtir, sinó que per poder accedir-hi, s'hi hauria practicat un forat a l'ara, el qual s'anà tapant amb un

pegat de morter allisat en acabar cadascuna de les operacions d'accés.

En el revestiment no s'hi observaren traces de policromia, encara que les restes conservades no permeten ser categòrics en aquest sentit. Tanmateix, tant la mateixa existència del revestiment com la inclusió dels dos pilars laterals permeten pensar en la voluntat de dotar la peça d'elements que la singularitzessin i l'embellissin, per tal d'ennoblir-la i realçar-ne la importància.

En relació a la inscripció, un exemple interessant l'ofereix l'altar de Sant Vicenç de Capdella (Cabdella, Torre de Cabdella, Pallars Jussà), datat al segle XII. Es tracta d'un conjunt format per una base i una taula de pedra tosca. En la part superior de la base s'hi documentà un lòcul/reconditori que contenia una lipsanoteca de fusta amb restes òssies. La superfície estava coberta també per una capa de preparació de calç, sobre la qual, en els extrems, s'hi havien practicat dos conjunts de grafitis epigràfics probablement relacionats amb la fundació del temple (Alegría, Castell 2015, 671-672) o amb el culte dels difunts (Ripoll, Molist 2014, 18-19). En aquest cas, però, l'ara no apareix foradada en el seu espai central.

Així doncs, en base tant a la presència destacada de la sepultura com a l'existència del grafit, tot sembla indicar que efectivament s'hauria tractat d'una *mensa martyrum*, és a dir, un altar destina al culte d'un màrtir (cf. Godoy 1995, 52). Amb tot, queda encara per resoldre de manera definitiva la controvèrsia sobre la datació del paviment IV/UE 13, la qual marca també la cronologia de construcció de l'altar. Aquesta problemàtica només es podrà abordar de manera definitiva mitjançant l'execució de noves excavacions en la rotonda o amb la realització d'analítiques del morter del paviment.

Notes

1. Amb tot, l'equip del Dr. Riu localitzà en un nivell de rebliment posterior un bloc de pedra treba-

llat i de certa qualitat, de 26,5 x 18,5 x 13 cm, l'existència del qual relacionaren amb dues possibles hipòtesis (Riu 1981, 336): (a) Que fos part de l'altar documentat; (b) Que les restes corresponguessin a un altre altar relacionable amb el temple romànic. Si es pren en consideració la primera hipòtesi, caldria pensar, en conseqüència en un altar híbrid, que hauria combinat obra i pedra, cosa prou inusual. No ha estat possible, però, localitzar aquest bloc per a realitzar-ne l'estudi.

2. Dissortadament aquests materials no han pogut ser consultats. De fet, en l'estudi dels materials arqueològics de les excavacions de Santa Maria de Sorba realitzat per Padilla (1983) aquests materials tampoc hi apareixen referenciats.
3. Malgrat les aportacions d'aquest investigador no poden obviar-se, cal també tenir present que el fragment ceràmic en qüestió podria haver quedat encastat en el paviment en data posterior a la seva construcció, com a conseqüència d'algun procés postdeposicional vinculat a la pressió exercida pels individus que caminaven damunt del paviment i que xafaven les restes d'objectes que, com a brúctia, hi podien romandre. Pel que fa a l'únic fragment de ceràmica grisa localitzat sota el paviment, podria ben bé tractar-se d'una contaminació procedent d'una fase posterior, tal com el mateix autor accepta per al fragment ceràmic isolat aparegut en l'interior del sepulcre (Pujades 1998, 188-189).
4. Formava part del paviment on descansa la base de l'escala que des de la rotonda donava accés a la sagristia (cf. *infra*, nota 7).
5. Tanmateix, en la darrera publicació sobre el tema, el Dr. Riu semblava decantar-se per la segona (Riu 1999, 30).
6. De fet, el forat només és visible per la cara inferior de la peça. Es tracta d'un forat quadrangul que travessa tota la llosa, de 21 x 21 cm.
7. Ja Alavedra apuntava que la inscripció hauria estat feta en una època posterior a la construcció del conjunt de l'altar (Alavedra 1979, 81).
8. Tampoc S. Alavedra, en realitzar l'autòpsia de la peça al final dels anys 70, va ser capaç d'identificar cap de les paraules i dels signes que documentà l'equip del Dr. Riu (Alavedra 1979, 81). No obstant això, no dubtà de la seva autenticitat.
9. La superfície inferior de la taula no es va poder examinar de manera aprofundida ja que es va considerar més prudent no moure la peça excessivament donat el seu delicat estat de conservació.
10. Literalment la troballa es descriu de la manera següent: "reaprofitada el segle XIX en un paviment de lloses sota l'escala

de pujar a la calaixera de la sagristia situada a un nivell superior" (Riu 1999, 29). És a dir, en un lloc de poc o trànsit inexistent, i tampoc subjecte a excessives inclemències.

Bibliografia

- Alavedra, S. (1979), *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa-Egara, II. Inventari de les ares*, Terrassa.
- Alegría, W.; Castell, P. (2015), L'evolució d'una església romànica del segle XII al Pirineu: Sant Vicenç de Capdella. *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya (Barcelona 2014)*, II, Barcelona, 667-674.
- De Santiago, J. (2002), Inscripciones en lipsanotecas y tapas de altar catalanes de los siglos X-XII. Su origen y función. *Signo* 10, 35-62.
- Godoy, C. (1995), *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- Iníguez, J.A. (1978), *El altar cristiano I. De los orígenes a Carlomagno (s. II - año 800)*, Pamplona.
- Padilla, J.I. (1983), Estudio de los materiales medievales y postmedievales procedentes de la excavación realizada en Santa María de Sorba. *Noticario Arqueológico Hispánico* 17, 382-399.
- Pujades, J. (1994), *Memòria de l'excavació arqueològica d'urgència realitzada al "martyrium" de Sant Eudald, església parroquial de Santa Maria de Sorba, Montmajor (El Berguedà)*. Memòria inèdita, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.
- Pujades, J. (1998), Montmajor. Santa Maria de Sorba. *Catalunya Romànica XXVII. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes, bibliografia, índexs generals*, Barcelona, 188-189.
- Ripoll, G.; Molist, N. (2014), *Cura martyrorum* en el nordeste de la Península Ibérica, siglos IV al XII d.C., *Territorio, Sociedad y Poder* 9, 5-66.
- Riu, M. (1981), Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba. *Quaderns d'estudis medievals* 1.6, 323-344.
- Riu, M. (1983), La rotonda sepulcral de Sorba (Montmajor, Barcelona). Posible *martyrium* de San Eudaldo. *Noticario Arqueológico Hispánico* 17, 333-378.
- Riu, M. (1999), El *martyrium* de Sant Eudald, a Sorba. *L'Erol* 63, 28-31.
- Riu, M.; Junyent, F.; Mazcuñan, A. (1985), Santa Maria de Sorba. *Catalunya Romànica XII. El Berguedà*, Barcelona, 331-336.
- Sastre, I. (2013), *Los altares de las Iglesias hispanas tardoantiguas y altomedievales*, Oxford.

Jordi Principal
Conservador
Museu d'Arqueologia
de Catalunya